

TOT ICOON VERHEVEN

Hoe wordt een foto een cliché in de geschiedschrijving?

fotografisch geheugen | 159 | juli 2008 | plaatsen van herinnering

Iemand die regelmatig geschiedenisboeken doorbladert, kent wellicht het gevoel: het lijkt erop alsof je steeds dezelfde foto's ziet. Bij een stuk over de Vietnamoorlog staat het napalmmeisje, bij D-Day zien we de (mislukte) foto van Robert Capa en als het gaat over de studentopstand in Peking zien we de man die in zijn eentje een colonne tanks tegenhoudt. Dergelijke foto's kun je clichés of icoonbeelden noemen en ze bestaan ook van Nederlandse gebeurtenissen, processen of personen. Bij een verhaal over dolle mina staan bijvoorbeeld vrouwen die hun shirt omhoog houden om te laten zien dat ze 'baas in eigen buik' op hun buik hebben geschreven. En op foto's van de provobeweging zien we jongeren verzameld rond het Amsterdamse standbeeld *Het Lieverdje*, of een rookbom die achter de gouden koets ontploft op de huwelijksdag van koningin Beatrix en prins Claus.

Blijkbaar vinden de makers van geschiedenisboeken dat deze foto's getoond moeten worden aan de volgende generatie als waren het iconen van de Nederlandse geschiedenis. Maar waarom zijn juist deze foto's als clichés in de geschiedschrijving gaan functioneren?

Wanneer je deze vraag aan redacteurs van boeken stelt, zullen ze hoogstwaarschijnlijk zeggen dat dit beeld het beste de boodschap verbeeldt die zij willen vertellen. Maar op welke elementen in een beeld letten zij dan? Om dit te beantwoorden, zul je allerlei methoden moeten hanteren om een foto inhoudelijk te analyseren. Maar zelfs dan blijft het onduidelijk waarom de ene foto wel in een geschiedenisboek komt en de andere niet. De uiteindelijke keuze wordt immers altijd subjectief gemaakt. Het is echter wel mogelijk om te kijken naar de mechanismen die van invloed zijn op de werkwijze van

de samenstellers van geschiedenis- en overzichtswerken. Welke bronnen raadplegen zij bijvoorbeeld als ze op zoek zijn naar beeldmateriaal? En is de persoonlijke achtergrond van de samensteller bepalend voor de keuze van een bepaalde foto? Een antwoord op dit soort vragen wil nog niet zeggen welke foto uiteindelijk gepubliceerd wordt, omdat die keuze altijd subjectief blijft. Maar het opstellen van randvoorwaarden is wel degelijk mogelijk.

In mijn scriptie *Tot icoon verheven* heb ik een eerste voorstel gedaan voor de formulering van deze

randvoorwaarden. Hiertoe heb ik een reconstructie gemaakt van de gepubliceerde foto's van drie jaren in kranten, jaarboeken en geschiedenisboeken, maar ook interviews gehouden met de redacteurs van de boeken (zie kader onderzoeksoepzet). Op dit moment werk ik aan een promotieonderzoek waarin ik deze randvoorwaarden verder uitwerk. Onderstaande voorwaarden zijn dus een eerste suggestie.

Uit mijn onderzoek bleek dat vier factoren het belangrijkste zijn:

1. de persoonlijke achtergrond van de redacteur
2. het type publicatie en de marketing
3. de onmiddellijke publicatie van een foto en herhaling in soortgelijke publicaties
4. de beschikbaarheid van de beelden.

Persoonlijke achtergrond

De eerste voorwaarde voor een foto om opgenomen te worden in een geschiedenisboek is de persoonlijke achtergrond van de redacteur. De samensteller van het overzichtsboek *De kroniek van onze eeuw* zei bijvoorbeeld: 'Ik vorm eerst bij mijzelf een beeld (op basis van het beeld dat 'het' publiek bij een bepaalde gebeurtenis heeft) en dan ga ik op zoek naar een bepaalde foto.' Dit is een belangrijke opmerking want bijna elke redacteur doet dit: eerst vormt hij zich een beeld van een gebeurtenis in zijn hoofd en vervolgens gaat hij op zoek naar dat beeld en zoekt hij net zo lang totdat hij een foto heeft gevonden dat zijn beeld bevestigt. Dit beeld komt in zijn hoofd door de persoon die hij is en zijn achtergrond. Het belang van deze persoonlijke achtergrond wordt goed geïllustreerd wanneer we kijken naar de keuze om de zogenaamde 'rookbomfoto' wel of niet te plaatsen. Op 10 maart 1966 trouwden prinses Beatrix en prins Claus in een rumoerig Amsterdam. Provo's hadden de huwelijksdag uitgeroepen tot 'dag van anarchie'. Gewapend met rookbommen gingen ze op straat actievoeren. In de Raadhuisstraat lukte het om een aantal rookbommen naar de stoet te gooien, waaronder de

Onderzoek *Tot icoon verheven*

Dit artikel is gebaseerd op de resultaten van de doctoraalscriptie *Tot icoon verheven*. Hierin worden factoren beschreven die ervoor zorgen dat een foto in een schoolboek wordt opgenomen. Hiertoe zijn niet de foto's, maar andere mechanismen geanalyseerd die van invloed zijn op het selectieproces van de redacteur. Voor het onderzoek zijn kranten, jaarboeken en geschiedenisboeken van 1966, 1977 en 1984 doorgenomen om vast te stellen welke foto's hierin zijn gepubliceerd. Tevens kon worden vastgesteld of de beelden die in een krant zijn gepubliceerd, ook in geschiedenisboeken terecht zijn gekomen. Voor de drie jaren zijn de kranten *NRC Handelsblad* (in 1966 was dit nog *Nieuwe Rotterdamsche Courant*) en *Algemeen Dagblad* doorgenomen. Als jaarboeken zijn de series *Het aanzien van...* en *De kroniek van onze eeuw* (10 jaren) bestudeerd. Tenslotte zijn de volgende drie geschiedenisboeken bekeken: *De kroniek van de 20ste eeuw*, *Sprekend verleden en Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990*. Met de auteurs van deze boeken is een interview afgenomen om te bekijken hoe zij de foto's selecteerden. De gehele scriptie is te lezen op www.fhk.eur.nl/kleppe/publicaties/doctoraalscriptie.

59.003: t Sticht. Dolle Mina's demonstreren voor het recht op geboortebeperving en abortus, Utrecht, 1970

rookbom die later op veel foto's te zien zou zijn. Roel van Duijn, één van de oprichters van de provobeweging, zei over de bommengooiers dat 'zij voor de meest fotogenieke bom zorgden'. Opmerkelijk genoeg werden foto's van dit incident toentertijd praktisch niet gepubliceerd door de grote dagbladen. Slechts één kleine afdruk ervan stond in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. *Het Algemeen Dagblad* besteedde er helemaal geen aandacht aan, afgezien van een klein artikel achterin de krant. Latere studies stelden vast dat de summiere aandacht van de media voor de rookbom een vorm van zelfregulering was. De media schaarden zich namelijk grotendeels achter de autoriteiten. Zo was de rookbom bijvoorbeeld wel op televisie te zien maar de commentator zei hierover 'Veel commentaar op het werpen van die bommen willen we in het kader van deze uitzending niet geven.' Ook de regisseur was deze mening toegedaan en verklaarde na afloop van de televisie-

uitzending dat hij de beelden 'niet essentieel' en 'niet representatief' vond. Echter, in het jaaroverzicht van *Het aanzien van 1966* lijkt het 'rookbomincident' een stuk belangrijker geworden. Van de vier pagina's die aan het huwelijk worden besteed, wordt één pagina volledig in beslag genomen door een foto van de gouden koets met op de voorgrond de rook van een ontplofte rookbom. *Het Aanzien van 1966* is niet de enige bron die veel aandacht heeft voor de rookbomfoto. Praktisch alle andere bronnen uit mijn onderzoek plaatsten hiervan uitgebreid foto's, die afkomstig waren van het persbureau ANP. Destijds waren alle kranten geabonneerd op deze dienst en waarschijnlijk had het *Algemeen Dagblad* de foto wel ontvangen. Waarom was er dus niet meteen veel aandacht voor het 'rookbomincident'?

Allereerst moet duidelijk zijn dat provo een jongerenbeweging was. Bij ouderen

in de steden en buiten de randstad was weinig begrip voor de acties. Vooral de ouderen konden niet begrijpen dat juist in een land met ongekende welvaart, sociale zekerheid en vrede, nu ontevredenheid en opstandigheid de boventoon voerden. Toch kwam er in de weken na de huwelijkvoltrekking veel kritiek op het politieoptreden, omdat vaak ook onschuldige voorbijgangers door tegen de incidenten optredende agenten waren geslagen. Mede vanwege deze aandacht werd langzaam duidelijk dat 'het rookbomincident' belangrijker en meer symbolisch was dan het in eerste instantie was beoordeeld. Daarbij nam in de jaren na 1966 de oranjegezindheid van de bevolking af, waardoor er langzaam een vorm van 'respect' voor de rookbomactie van de provo's kwam, hetgeen zich wellicht vertaalde in een romantisering van de actiegroep.

Het enige door mij onderzochte boek dat de 'rookbomfoto' niet heeft

gepubliceerd is het schoolboek *Sprekend verleden*. Wel is hierin een andere foto van provo's opgenomen. De samensteller van het boek zei hierover dat hij een foto over provo's wilde plaatsen en deze foto duidelijk moest verbeelden wat zij wilden. De rookbomfoto zou het volgens hem alleen maar goed doen 'in de sensatiepers'. Dit is een opmerkelijke uitspraak omdat de rookbomfoto wel in de andere onderzochte boeken is gepubliceerd. Daarnaast lijkt deze opmerking erg op de reactie van de commentator en regisseur toen zij tijdens de televisie-uitzending stelden dat de beelden 'niet essentieel' waren. Wellicht dat de leeftijd van de redacteur dit kan verklaren. Van alle besproken personen was hij namelijk de oudste en één van de weinige die de rellen rond het huwelijk als ouder persoon heeft meegemaakt. Het is denkbaar dat zijn achtergrond een belangrijke rol speelt in zijn overweging. De andere makers romantiseren de provobeweging waarschijnlijk tot op een bepaalde hoogte terwijl de redacteur van *Sprekend Verleden* wellicht de mening van de tijd is toegedaan. Dit is speculatief, maar het toont wel aan hoe de persoonlijke mening van een redacteur bepalend is voor de keuze van een foto.

Een tweede voorbeeld over het belang van de persoonlijke achtergrond staat in de *Kroniek van de 20ste eeuw*. Dit vuistdikke boek (1054 pagina's) was met een oplage van meer dan honderdduizend exemplaren in de jaren tachtig een ware bestseller. In het boek is een poster van de 'circusopera' *Houdini* als beeldmateriaal opgenomen. De *Kroniek* is de enige bron in mijn onderzoek waarin deze afbeelding is opgenomen. Op mijn vraag waarom dit bericht in het eeuwboek is opgenomen, antwoordde de samensteller dat hij zelf in de musical heeft gefigureerd en een exemplaar van het affiche nog thuis had. Het is opmerkelijk dat dit bericht is opgenomen omdat het in geen enkele andere bron in mijn onderzoek is gepubliceerd. Aangezien de redacteur

zelf in de opera heeft meegespeeld, lijkt de reden voor publicatie er op te wijzen dat de persoonlijke achtergrond van de samensteller bepalend is geweest voor de keuze van dit artikel en de illustratie.

Een laatste voorbeeld waaruit het belang van de achtergrond van de redacteur blijkt, komt uit het gesprek met de samensteller van *Het aanzien van...* Op mijn vraag hoe hij bepaalde onderwerpen koos, zei hij: 'Ik houd onder andere in de gaten of ik al een tijdje geen aandacht heb besteed aan sommige landen. (...) Zo kan het wel eens gebeuren dat wanneer ik twijfel tussen twee landen, ik bijvoorbeeld het land kies waar ik op vakantie ben geweest omdat ik daar meer vanaf weet.'

Type publicatie en marketing

Uit bovenstaande opmerking blijkt tevens dat het soort publicatie van invloed kan zijn op de keuze voor beeldmateriaal. Beeldmateriaal in schoolboeken moet idealiter een didactisch element bevatten en niet elk besproken onderwerp hoeft en kan worden geïllustreerd. In *Het aanzien van...* daarentegen moet bij elk onderwerp wél een foto staan. Daarom wordt bij deze serie soms krampachtig gezocht naar beeldmateriaal. Dit blijkt ook uit de vele foto's in *Het Aanzien van 1984*. Dat jaar kende - om het simpel te stellen - niet veel grote gebeurtenissen, waardoor er geen foto's uit 1984 in de schoolboeken staan. Echter, *Het aanzien van 1984* moest wel worden gevuld met dezelfde hoeveelheid foto's als in de jaren waarin veel meer nieuws was. De redacteur beaamde dan ook dat hij voor dit jaar gedwongen was om enigszins krampachtig op zoek te gaan naar foto's om de pagina's te vullen en daarom allerlei foto's heeft geplaatst.

Naast het type publicatie heeft ook de verkoop van een boek te maken met de selectie van foto's. Bij schoolboeken is het bijvoorbeeld interessant om te weten dat leraren vaak op basis van een proefexemplaar bepalen of zij het boek gaan gebruiken. Een

59.004. ANP. Rookbom in de Raadhuisstraat in Amsterdam tijdens de rijtoer van prinses Beatrix en prins Claus op hun huwelijksdag op 10 maart 1966

fotoredacteur bij een grote uitgeverij zei hierover: 'Wanneer leraren een proefexemplaar doorbladeren, kijken ze voornamelijk naar beeldmateriaal en willen ze eigenlijk alleen maar beelden zien die zij herkennen. En dus kiezen wij als uitgever vaak voor beelden die steeds worden gepubliceerd bij een bepaalde gebeurtenis.'

Onmiddellijke publicatie van een foto en herhaling in soortgelijke publicaties

Voordat een leraar een beeld herkent, moet hij het eerder hebben gezien en dus moet het beeld vaker zijn gepubliceerd. Zoals ik al eerder beschreef, krijgen redacteurs ideeën voor beeldmateriaal door te zoeken naar een beeld in hun hoofd. Vervolgens gaan zij in allerlei bronnen naar dat beeld op zoek. Het is daarom interessant om te kijken welke bronnen daarbij worden gebruikt. Makers van schoolboeken

gaven bijvoorbeeld aan voornamelijk naar andere schoolboeken of overzichtsboeken te kijken. De makers van overzichtsboeken op hun beurt kijken ook naar concurrerende boeken, maar tevens naar bronnen van één stap eerder. Zij kijken namelijk naar foto's die in de krant zijn verschenen. De samensteller van *Het aanzien van...* houdt bijvoorbeeld gedurende het jaar alle gebeurtenissen bij die hij in de krant leest. Hij maakt hier aparte lijstjes van en bewaart de desbetreffende kranten. Het resultaat van deze werkwijze bleek ook uit een inventarisatie van de gepubliceerde foto's in schoolboeken. Elk beeld dat in de bestudeerde geschiedenisboeken is gepubliceerd, is namelijk ook afgedrukt in een krant of jaarboek uit die tijd.

Deze conclusie bevestigt nogmaals de rol van de persoonlijke achtergrond van de redacteur. De beelden die hij in het verleden heeft gezien, worden opgeslagen in het geheugen en komen weer naar boven op het moment dat hij zelf beeldmateriaal zoekt.

Beschikbaarheid van beelden

De herkomst en de eigenaar van een foto is de voorlopig laatste factor die een rol speelt om in aanmerking te komen om te worden gepubliceerd in een geschiedenisboek. Praktisch alle foto's in de door mij bestudeerde geschiedenisboeken zijn afkomstig van persbureaus en slechts een enkele werd door een museum of bedrijfsarchief geleverd. Dit is logisch wanneer we dit aan de voorgaande conclusies

Huidig onderzoek

Graag wil ik benadrukken dat ik niet wil pretenderen dat de genoemde factoren de enige mechanismen zijn die van invloed zijn op de werkwijze van de samenstellers van geschiedenis- en overzichtswerken. Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan deze voorwaarden was de eerder genoemde doctoraalscriptie. Het heeft gediend als voorwerk voor mijn huidige promotieonderzoek, waarin ik onderzoek welke Nederlandse icoonfoto's er zijn. Hiertoe begin ik niet bij de kranten uit drie jaren maar bekijk ik ruim 450 Nederlandse schoolboeken voor het middelbare onderwijs. Welke foto's zijn hierin gepubliceerd en zijn er bepaalde beelden die in veel boeken terugkomen? En zo ja, fungeren deze beelden als historisch ankerpunt? Vervolgens wil ik van enkele icoonbeelden reconstrueren hoe en wanneer deze voor het eerst zijn gepubliceerd. Helaas was er voor mijn doctoraalscriptie geen mogelijkheid om uitgebreid stil te staan bij de werkwijze van musea en bedrijfsarchieven. Evenmin was er aandacht voor de manier waarop gespecialiseerde bureaus werken wanneer zij beeldmateriaal zoeken voor historische boeken. Dit is wel de bedoeling voor dit promotieonderzoek en daarom ben ik zeer benieuwd naar de reacties op mijn onderzoek van de lezers van *Fotografisch Geheugen*. Deze zijn daarom meer dan welkom.

koppelen. Immers, de foto zal meestal ook zijn gepubliceerd in een krant en vroeger kwamen verreweg de meeste foto's uit de krant van een persbureau. De foto's van deze persbureaus zijn vaak goedkoper om te herpubliceren en makkelijker te verkrijgen dan foto's van freelance fotografen, omdat de bureaus de beste distributiemiddelen en de meest toegankelijke archieven hebben. Opmerkelijk hierbij is dat veel redacteurs negatief zijn over de (elektronische) beschikbaarheid en doorzoekbaarheid van collecties van musea en archieven. Een fotoredacteur bij een grote uitgeverij zei bijvoorbeeld: 'Archieven zijn een ramp omdat je meestal niet alles online bij ze kunt zoeken. Ik gebruik alleen bepaalde archieven wanneer ik beelden van ze

heb gezien die al gepubliceerd zijn. Op die manier kan ik rechtstreeks om dat beeld vragen.'

Deze opmerking laat wederom zien dat foto's in schoolboeken meestal eerder gepubliceerd moeten zijn, omdat een redacteur niet actief naar alternatieven lijkt te zoeken. Wanneer deze werkwijze wordt gecontinueerd, is het te verwachten dat Nederlandse icoonfoto's lange tijd hetzelfde zullen blijven en de kracht ervan zal toenemen omdat ze ook in toekomstige boeken herhaald zullen blijven worden. **Martijn Kleppe**

Martijn Kleppe (28) werkt op de Erasmus Universiteit Rotterdam aan een proefschrift met als werktitel: *Nederlandse fotografische iconen. Een onderzoek naar de werking van foto's in Nederlandse geschiedenisboeken en een inventarisatie van de ideeën en werkwijzen van historische beeldbepalers*. Een deel van dit onderzoek wordt gefinancierd door Stichting Sem Presser Archief en de Vereniging Trustfonds Erasmus Universiteit Rotterdam. Voordat Martijn werkzaam werd als promovendus, werkte hij 3,5 jaar als onderzoeker bij Leon de Wolff Mediamanagement en 1,5 jaar bij World Press Photo. Voor meer informatie over Martijn en zijn onderzoek, zie www.fhk.eur.nl/kleppe. Reacties zijn meer dan welkom op kleppe@fhk.eur.nl.

59.005. De 'rookbomfoto' zoals afgedrukt in een aantal van de genoemde publicaties.